

УДК 82-312

Ольга ХАМЕДОВА

кандидат філологічних наук, ст.викл.

Донецький національний університет

Жанровий синкретизм автобіографічної прози Бориса Тимошенка

Анотація

У статті з'ясовуються жанрові модифікації автобіографічної прози Б.Тимошенка на матеріалі роману-септалогії „Потала”. Роман „Потала” – це художньо-документальний твір в якому органічно поєдналися риси різних типів документалістики: мемуарів, художньої автобіографії і публіцистики. Виявляється, що в одному творі об'єднані елементи різних документальних форм, а саме щоденника, подорожнього нотатника, літературного портрета, нариса.

Ключові слова: мемуари, автобіографія, щоденник, нотатник, нарис, публіцистика.

Документальна література викликає зацікавлення як у сучасних літературознавців, так і читачів. Дослідники (Ю.Лотман, Л.Гінзбург, О.Галич та ін.) літературу „non fiction” визначають по-різному: документальна, мемуарна, біографічна тощо. Деякі вчені наголошують, що „література факту” має бути цілковито позбавлена художнього вимислу. Проте більшість дослідників називають такий різновид літератури художньо-документальною і залишають авторів право на домисел у творі.

Останнім часом з'явилася низка літературознавчих праць (О.Галича, Н.Колошук, Н.Маслюченко, М.Федунь та ін.), присвячених дискусійному питанню жанрової специфіки художньо-документальних творів. У сучасному літературознавстві немає чіткої системи документальних жанрів. Н.Колошук з цього приводу зазначала „традиція української літератури факту дискретна, а теорія недостатньо відрефлектована” [4, 85]. Як правило, художньо-документальними називають наступні жанри: літературні портрети, художні біографії, автобіографічні твори, щоденники, нотатники

тощо. М.Федунь включає також есе, листування, подорожні описи, сповідь, спогади, некрологи. Отже, автобіографічні твори (повісті, романи) перебувають у центрі літературознавчих дискусій.

Автобіографічний роман-септалогія Бориса Тимошенка „Потала» (2010) став своєрідним підсумком творчого шляху письменника. Складний, неоднозначний твір, в якому висвітлена ціла епоха (друга світова війна, хрущовська „відлига”, народний опір кінця 1980-х, здобуття незалежності), відзначається не тільки тематичною, але й жанровою своєрідністю. Письменник послідовно розповідає про своє життя від народження до сьогодення, тому постає питання про належність твору до художніх автобіографій чи до мемуарів. Отже, мета статті – з’ясувати жанрові модифікації автобіографічної прози Бориса Тимошенка, виявити індивідуальні особливості реалізації жанрової своєрідності у романі „Потала”.

Диференціація мемуарів і власне художньої літератури мемуарного характеру лишається проблематичною. Досі не сформульовані чіткі критерії розрізнення мемуарів і художніх автобіографій, хоча переважна більшість дослідників визнають слушним таке розмежування (Р.Гром’як, Ю.Ковалів, Г.Маслюченко, Л.Дудюк та ін.). Г.Маслюченко на основі аналізу і синтезу літературознавчих досліджень із питань жанрової природи автобіографічної прози виділила головні і допоміжні критерії ідентифікації та диференціації мемуарів і автобіографічних повістей [8]. До головних із них належать тематичний центр оповіді та співвіднесення функцій автора й оповідача. Для художніх мемуарів характерний подвійний тематичний центр твору: „історія „Я” та „історія суспільства”.

Мемуари, на думку С.Машинського, розширюють сферу аналізу людської душі, співвідносять її з подіями та фактами, які допомагають з’ясувати соціальну та історичну обумовленість поведінки героя [9, 132]. Твір Б.Тимошенка має жанрові ознаки мемуарів, оскільки автор розповідає

про суспільно-політичні, соціальні, літературно-художні події, в яких він брав безпосередню участь.

Перші частини септалогії, присвячені дитинству і юності героя, можна вважати цілком завершеним твором, цілісною повістю, в якій автор розкрив душевний світ дитини. Твір побудований як спогади дорослої людини про події свого дитинства, автор зважено оцінює пережите через роки. Всі події, персонажі подаються крізь призму сприйняття автора, а не його автобіографічного героя (маленького Бориска), тому можна говорити про наявність мемуарних ознак.

Молодий Борис, студент Київського університету, формується як особистість у часи розвінчання культу Сталіна. Він спілкується з дисидентами у шістдесяті роки, шукає справедливості у часи „застою”, долучається до визвольного руху наприкінці вісімдесятих. Автор прагне достовірно відтворити зображувану епоху, тому часто підтверджує свої думки документально. У творі, наприклад, наводиться фрагмент пояснювальної записки для КДБ, в якій Б.Тимошенко розповідає про свої взаємини з В.Чорноволом. Проте історичні події цікавлять письменника насамперед для того, щоб показати світоглядну еволюцію героя: від радянських ідеалів до національних. Не можна не відзначити того, що автор надзвичайно критично ставиться до свого героя, він часто показує його слабким, розгубленим, розчарованим. Автор – не літописець, він активно втручається у перебіг подій, випереджає деякі, коментує вчинки свого героя, роздумує над пережитим. Право голосу надано зрілому оповідачеві, а автобіографічний герой знаходиться в тіні. В. Спенджімен називав такий тип оповіді „історичним самоспогадом” і вважав його істотною рисою художніх мемуарів [8, 6].

Значна увага сфокусована на періоді кінця 1980-х років – початку 1990-х років, коли відбулися великі суспільні зрушення. Борис Тимошенко брав безпосередню участь у діяльності Народного Руху України, виступав на мітингах, організовував різноманітні акції для пробудження національної

свідомості українців. Автобіографія стала основою для розкриття соціальної теми – історії покоління, яке вибороло незалежність України. І водночас це історія формування письменника як особистості, громадянина і митця. Він болісно шукає сенс свого життя, неодноразово втрачає світоглядні орієнтири. На відміну від мемуарів, для автобіографічної повісті характерний єдиний тематичний центр. „Від опису тільки масштабних історичних подій, за якими майже не видно оповідача, до відображення історії в людині й історії самої людини – такий результат довгого шляху мемуарно-автобіографічної літератури”, – відзначає Г. Єлисаветіна [8, 6].

На думку Ю.Лотмана, автор художньої біографії („літопису життя”) має насамперед заповнити документальні лакуни, домислюючи або переосмислюючи певні факти з життя героя [7, 805]. Авторське визначення жанру – роман-сповідь, оскільки важливою є насамперед історія духовного розвитку героя. Жанрова специфіка автобіографії, мемуарів передбачає їхній сповідальний характер, довірливий діалог з читачем. Автор щиро розповідає про наївну віру свого героя – юнака в комуністичні ідеали, справедливість Леніна. Поступове розчарування, прозріння героя здається логічним і вмотивованим, адже проникливий, емоційний Борис відчув облудну мораль радянського суспільства. Показовим є епізод, в якому він наважується привселюдно викрити комсомольських функціонерів Київської ГЕС. На думку Ю.Лотмана, герой літературної біографії „реалізує не рутинну, середню норму поведінки, звичайну для свого часу та соціуму, а деяку важку і незвичайну, „дивну” для інших і ту, яка вимагає від нього величезних зусиль” [7, 804].

Герой переживає світоглядний конфлікт, часто залишається самотнім через нерозуміння знайомих і друзів. У творі розкриті болісні пошуки героєм справедливості і гармонії у суспільстві, тому важливий насамперед „емоційний тон” (Б.Корман). Так, Л.Дудюк вважає, що характерною рисою художніх автобіографій (і в цьому їхня відмінність від мемуарів) є

психологізм, „автобіографічний герой веде спостереження над своїми вчинками, думками, почуттями” [3, 3].

Визначальною рисою художньої автобіографії вважаємо ліризм, який виявляється у відтворенні думок, почуттів, різноманітних емоцій персонажа. Ліричними і зворушливими є вставні оповідання про дитинство і юність матері героя. Таким чином розсуваються хронологічні межі твору, адже висвітлені події передують народженню героя. У вставних оповіданнях („Другий батько”, „Марусине щастя”) змінюється і форма викладу: авторська оповідь від „я” у цих творах поступається об’єктивній манері, а головною героїнею стає матір персонажа. Оповідання „Другий батько” є документальним, адже у ньому зафіксовані спогади очевидця про розкуркулення сім’ї Пилюшенків, голодомор 1933 року. Отже, автор своєрідно використав художній синтез: не тільки відтворив особисту родинну історію, а відібрав промовисті реальні факти, які свідчили про трагедію всього українського народу.

Ліричне начало твору посилюється і вплетенням до художньої тканини роману уривків із щоденника письменника, який він вів з 1959 року упродовж життя. Якщо мемуарна частина твору пов’язана передусім з минулим життям, то щоденник занурений у поточні події. Він складається з фрагментів, в яких Б.Тимошенко відгукується про особисті і громадські події. Вмонтований до твору щоденник автор виділяє у тексті графічно: він подається курсивом. Записи не мають певної періодичності, вони є спонтанною реакцією на певну подію. Щоденник Бориса Тимошенка сповнений широких суспільних узагальнень, філософських роздумів. Важлива особиста подія – вступ до університету – наводить молодого Тимошенка на думку про сенс людського життя: „...Людині ж багато не треба. Натомість не їсти сито, не спати тепло, не ходити красно, а їй треба просто йти, йти на гору. Йти, йти й йти... І вона тоді і сильна, і здорова” [10, 199]. Недаремно О.Галич стверджував, що „естетичної цілісності щоденникам надає сам автор” .

Щоденник інтимізує простір твору і налаштовує читача на щирий і довірливий діалог з автором. Ю.Лотман стверджував, що „біографія повинна дати живий та цілісний людський образ” [6, 1]. Б.Тимошенко цитує щоденникові записи, щоб розкрити внутрішню сутність свого героя, висвітлити його переживання і враження, душевні і фізичні страждання: „Я воїн у своєму безрадісному житті. Воно — поле битви. Хвороба і всі несправедливості — мені вороги. І будь я проклятий, якщо не знайду сил для перемоги...” [10, 318].

Молодий, запальний Борис стає читачеві ближчим, коли автор розкриває його потаємні думки і мрії: „Але про це нехай розкаже мій щоденник від 22 січня 1960 року. Подаю без теперішнього втручання у стиль та зміст...Життя! Боже мій, як хочеться прожити його якнайкраще, як хочеться віддати все любимій країні, народу, як хочеться жити і боротись по-корчагінськи” [10, 166]. Експресивні рядки щоденника часто контрастують до суворих, зважених оцінок, висловлених автором—оповідачем, в автобіографічному романі. Таким чином засвідчується світоглядна еволюція героя. Крім того, коли час зображуваних подій і оповіді про них (у щоденникових записах) синхронізується, читач занурюється в атмосферу відтворюваної епохи, зіставляє дві оцінки подій, таким чином складається більш об’єктивна картина.

У щоденнику Б.Тимошенка зафіксовані враження від зустрічі з різними людьми, деякі записи нагадують стислі мемуарні портрети видатних культурних діячів. Так, у записі від 25 січня 1971 року автор відзначає високі моральні якості свого тестя, Бориса Антоненка-Давидовича, митця із покоління „Розстріляного відродження”. Спостережливе око письменника фіксує „його щедрість для когось і крайню обмеженість для себе” [10, 217]. Борис Тимошенко розповідає про щоденні турботи старого Бориса Дмитровича про хвору дружину і сина, увагу до друзів і шанувальників його таланту, таким чином через вчинки героя розкривається його характер. Його портрет має документальну основу і побудований на особистих спогадах

Б.Тимошенка про свого тестя. Звичайно, автор занотував власні враження від спілкування з Б. Антоненком-Давидовичем, але жанр літературного портрета і передбачає суб'єктивне уявлення автора про героя. Окремий щоденниковий запис перетворюється на лаконічний нарис про письменника, який доповнює, увиразнює портрет цього „лицаря неабсурдних ідей”.

Із щоденником споріднені і подорожні нотатки Б.Тимошенка, які вміщені у шостій частині септалогії „Файконс – дерево свободи”. У записнику втілені враження від мандрівки до США навесні 1990 року, коли Б.Тимошенко супроводжував сина на лікування і водночас зустрічався з українськими громадами, розповідав про боротьбу за незалежність в Україні, діяльність Народного Руху. Проте, на відміну від щоденника, авторська увага зосереджена не на особистих перипетіях життя, а на долі українців-емігрантів.

Записи відзначаються вибірковістю, фрагментарністю, адже автор вихоплює з великого потоку вражень окремі події: поїздки до різних міст (Вашингтон, Рочестер, Бавнд-Брук та ін.), цікаві зустрічі з представниками українських громад. Лаконічні записи нагадують репортажі, в яких ескізно, проте яскраво і виразно окреслюється життя українців Америки. Розповідь про маленьке містечко Бавнд-Брук поблизу Нью-Йорка є цілісним і завершеним нарисом. Наші земляки називають його українським Єрусалимом, оскільки він є потужним православним центром в Америці.

Автор зображує природу, клімат різних частин Америки (Каліфорнії, Флориди, Мінесоти та ін.). Розповідь про екзотичне дерево файконс, що росте у Флориді, викликає асоціації з долею України: „коли його посаджено густо, то ростуть покручені, слухняні кущі, з яких господарі сформують зелену загородь. А якщо рослина коріниться самотійно, на волі, вона стає високим, крислатим деревом” [537]. Таким чином усі подорожні нотатки об'єднує думка про необхідність подальшої боротьби за самотійність і незалежність України. Проте все ж у центрі його оповідей – драматичні долі людей, які змушені були залишити Батьківщину через переслідування

„совєцької влади”. Ці оповіді можна назвати літературними портретами, оскільки автор „намагається через одну або кілька зустрічей із героєм показати цілісність, складність і багатогранність особистості” [4, с. 337].

Знаковою для автора стала зустріч з Андрієм Негребецьким. Він був вояком армії УНР, брав участь в останньому рейді під проводом Ю.Тютюнника і дивом вцілів після розстрілу полонених червоноармійцями. Автор порівнює його долю з долею іншого захисника України, свого тестя, Б.Антоненка-Давидовича. У записнику зафіксована ідейна еволюція Б.Тимошенка: автор усвідомив, що довгий час перебував у полоні комуністичної пропаганди, яка створила негативний образ „петлюрівця”. Таким чином, подорожні нотатки також увиразнюють жанрове модифікування твору.

У них не тільки розповідається про певний період життя героя, але й засвідчується його подальша еволюція національної самосвідомості: він відчув кривий зв'язок з українцями, розкиданими по всьому світу.

О.Галич виділяє три типи документальних творів: мемуаристику, художню біографію та письменницьку публіцистику. Останні розділи роману Б.Тимошенка є публіцистичними нарисами, в яких автор відгукується про сучасні суспільно-політичні події. Його публіцистичні рефлексії пов'язані з глобальними проблемами сьогодення: нестабільною політичною ситуацією у світі, терористичною загрозою, конфліктом східної і західної цивілізацій тощо. Автор оцінює світові події з позиції власного національного ідеалу, адже насамперед автора хвилює політичне майбутнє України, доля рідного народу. Він радісно вітає Помаранчеву революцію, з боєм констатує слабкість і помилки нової влади. Автор актуалізує увагу читачів риторичними запитаннями: „То хіба зараз не зможемо протистояти чиновницькому лицемірству, жорстокості, зраді? Хіба в Україні нема чесних політиків, здатних стати вождями нації?” [10, 804].

Автор проводить історичні аналогії: шукає у минулому українців витоки національних комплексів, розмірковує над причинами іноземного

поневолення, таким чином виявляється потяг до філософізації публіцистичного твору. Заключна частина певною мірою нагадує промову, звернену до читачів. Гіпотетичним читачем автобіографічного роману є людина патріотична за переконаннями, небайдужа до актуальних суспільно-політичних проблем, розвитку національної культури. Автор розповідає про долі своїх однолітків-випускників рідної школи і виявляє згубний вплив русифікації, яка призводить до втрати національної ідентичності, морального виродження. Важлива риса його промови – її провіденційність, адже автор провіщає майбутню „весну” Україні. Письменник звертається до читачів із закликом остаточно подолати комплекс меншовартісності, примножувати досягнення батьків, відроджувати Україну. „Післяслово” ефективно впливає на читацьку свідомість за допомогою риторичного прийому, коли „монолог оратора – постаті соціальної, виразника суспільної думки – поступово перетворюється у діалог зі слухачами” [5, 837].

Отже, особливістю стилю автобіографічної прози Бориса Тимошенка є жанровий синкретизм. Роман „Потала” – це художньо-документальний твір в якому органічно поєдналися риси різних типів документалістики: мемуарів, художньої автобіографії і публіцистики. Крім того, в одному творі об’єднані елементи різних документальних форм, а саме щоденника, подорожнього нотатника, літературного портрета, нарису. Звернення до різних жанрових модифікацій художньо-документальної літератури є вмотивованим і підкреслює творчу індивідуальність письменника. Автор трансформував жанр автобіографічного роману відповідно до свого задуму – показати духовну еволюцію свого героя – людини, патріота, митця. Жанровий аналіз твору засвідчив необхідність подальшої інтерпретації художньо-документальної прози Бориса Тимошенка.

Література

1. Галич О. Війна в щоденниках українських письменників (В.Винниченко, О.Довженко, А.Любченко, О.Гончар) // Режим доступу до документу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Tkht/2008_8/5.html

2. Гинзбург Л. Я. О психологической прозе / Гинзбург Л. Я. – Л.: Худ. лит. ленинградский отдел, 1977. – 443 с.
3. Дудюк Л.П. Проблема становлення особистості в російській автобіографічній прозі початку ХХ століття (В.Короленко і М.Горький): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.01.02 – російська література/ Л.П.Дудюк. – Херсон, 2005. – 18 с.
4. Колошук Н. Табірна проза в парадигмі постмодерну / Надія Колошук. – Луцьк: РВВ „Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2006. – 500 с.
5. Литературная энциклопедия терминов и понятий / [ред. и сост. А.Н.Николукин]. – М.: НПК „Интелвак”, 2003. – 1600 стб.
6. Лотман Ю.М. Биография – живое лицо // Режим доступа до статті: <http://vivovoco.rsl.ru/VV/PAPERS/LOTMAN/BIOGRAPHY.HTM>
7. Лотман Ю.М. Литературная биография в историко-культурном контексте (к типологическому соотношению текста и личности автора) // Лотман Ю.М. О русской литературе. Статьи и исследования (1958-1993). История русской прозы. Теория литературы. / Лотман Ю.М. – Санкт-Петербург: Искусство – СПб, 1997. – С.804-817.
8. Маслюченко Г.О. Художні мемуари та автобіографічна повість в українській літературі 90-х років ХХ століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.01 „Українська література” / Г.О. Маслюченко. – Дніпропетровськ, 2004. – 24 с.
9. Машинский С.М. О мемуарно-автобиографическом жанре / С.М. Машинский // Вопросы литературы. 1960. – № 6. – С. 129-145.
10. Тимошенко Б. Потала. Рукопис. / Борис Тимошенко. – 822 с.

Аннотация

Статья посвящена исследованию жанровых модификаций автобиографической прозы Бориса Тимошенко на материале романа-септалогии «Потала». Этот роман – художественно-документальное произведение, которому присущи черты разных типов документалистики: мемуаров, художественной автобиографии, публицистики. Доказывается, что

в одном произведении объединены элементы разных документальных форм, а именно дневника, дорожных записок, литературного портрета, очерка.

Ключевые слова: мемуары, автобиография, дневник, записки, очерк, публицистика.

Summary

The genre modification of B.Timoshenko's autobiographical prose are determined in this paper. The novel „Profanation” is a non-fiction literary work. It has the features of non-fiction literature's different models: memoirs, autobiography, political essays. The components of diary, notes, biographical sketch, essay are combined in the novel.

Key words: memoirs, autobiography, diary, notes, essay, political essays.